

10. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi

Bildiriler Kitabı - IV

(Siyaset Bilimi & Uluslararası İlişkiler - Psikoloji)

İstanbul, 2022

ilem
ilmi etüdler derneği

İLMİ ETÜDLER DERNEĞİ (İLEM)

Adres: Aziz Mahmut Hüdayî Mah., Türbe Kapısı Sok., No:13, 34672 Üsküdar, İstanbul/Türkiye
Telefon: +90 (216) 310 43 18 • Fax: +90 (216) 310 43 18 • E-Posta: bilgi@ilem.org.tr

Editörler

Talha Erdoğan
Binazir Haşimzade

Tashih

Eğemen Kurtulmuş
Nurcan Bayram
Rabia Kevser Mumcuoğlu
Zeynep Düzen

Tasarım ve Uygulama

Abdullah Fuad Kılınçlı
Beyza Nur Onurcan

ISBN: 978-605-7824-22-6 (Tk) - 978-605-7824-26-4 (4.c)

Düzenleyen Kurumlar

İlmi Etüdler Derneği | Necmettin Erbakan Üniversitesi | Konya Büyükşehir Belediyesi

Onur Kurulu

Abdulkadir Macit, Doç. Dr., İlmi Etüdler Derneği (İLEM) Yönetim Kurulu Başkanı
Uğur İbrahim Altay, Konya Büyükşehir Belediyesi Başkanı
Cem Zorlu, Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Rektörü

Düzenleme Kurulu*

Murat Çemrek, Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi (Eşbaşkan) | Talha Erdoğan, Ar. Gör., Sakarya Üniversitesi (Eşbaşkan) | Ahmet Köroğlu, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi | Burak Yuvalı, İlmi Etüdler Derneği (İLEM) | İbrahim Halil Üçer, Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi | Latif Karagöz, Ar. Gör. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi | Taha Eğri, Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi | Yunus Çolak, Ar. Gör., Kırklareli Üniversitesi | Yusuf Temizcan, İlmi Etüdler Derneği (İLEM)

Sekreteryası

Burak Yuvalı, İlmi Etüdler Derneği

*İsme göre alfabetik sırada

Türkiye ve Tunus'ta İslami Siyasetin Mukayesesi: Necmettin Erbakan ve Raşid El Gannuşi Örneği

Sinem Arslan*
Hüseyin Şeyhanlioğlu**

Öz: Fransız İhtilali'nin mahsulü olarak görülen modern siyasi düşünceler Osmanlı'da da aynı tarihte görülmeye başlanmış ve Tanzimat Fermanı ile kurumsallaşmıştır. 19.yy'ın ikinci yarısından itibaren Genç Osmanlılar ile başlayan Batıcılık ve Milliyetçilik akımlarının olumsuz etkisi üzerine, devletin hâkim milletinin dini olan İslamiyet, siyasallaşarak devletin resmi ideolojisi haline gelmiştir. II. Abdülhamid döneminin (1876-1908) resmi ideolojisi olan Siyasal İslam, Pan-İslamizm, 1908 yılında iktidardan indirilmiş ve tekrar siyasi bir düşünce olarak sahaya dönmesi ancak "Milli Görüş"ün mimarı Necmettin Erbakan'ın Milli Nizam Partisi'ni kurmasıyla (1970) mümkün olmuştur. Bu çalışmada, aynı tarihlerde siyaset sahnesine çıkan, Türkiye'de Milli Görüş hareketi lideri Necmettin Erbakan ile Tunus'ta Ennahda hareketi lideri Raşid El Gannuşi'nin Siyasal İslam düşünceleri ve tecrübeleri mukayeseli bir biçimde ele alınacaktır. Tunus'ta İslami siyasetin temsiliyet kazanmasının, Türkiye'dekine nazaran daha geç bir döneme rastlamasının tarihsel, siyasi ve toplumsal nedenleri tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslami Hareketler, Milli Görüş, Ennahda, Necmettin Erbakan, Raşid El Gannuşi.

Giriş

Fransız İhtilali (1789) ve Napolyon Savaşları (1803-15), hem modern Avrupa'nın hem de günümüz Ortadoğu'sunun teşekkülünde merkezî bir öneme sahiptir. Fransız İhtilali, Batı gelişmeleri içinde İslam dünyası üzerinde gerçek bir etkiye bulunan ilk büyük fikri harekettir. Napolyon Savaşları'yla da, Osmanlı'nın önde gelen Avrupalı güçler ile arasındaki askeri ve iktisadi (rekabet ve) dengesizlik gün yüzüne çıkmıştır. Bu tarihten itibaren Osmanlı'da, İhtilalin yaydığı siyasi düşüncelerin etkisiyle, devlet eliyle askeri, iktisadi ve içtimai reformlar yapılmaya başlanmıştır.

Ortaya çıkan yeni siyasi düşünce akımlarının şekillendirdiği reform girişimleri Tanzimat Fermanı (1839) ile kurumsallaşmıştır. Tanzimat'la birlikte laikleştirme, eğitimde en önemli

* İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Doktora Programı. İletişim: aarslan.sinem@outlook.com.

** Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü. İletişim: hseyhanlioglu@gantep.edu.tr.

eğilim olarak ortaya çıkmıştır. 1855'ten itibaren özellikle ordu, laik eğitimi hedefleyen askerî rüştiyelerin ağını genişletmiş; bu okullarda din kökenli gaza anlayışı terk edilmiştir. II. Abdülhamit döneminde de çok yaygınlaşan bu rüştiyeler, İmparatorluğu ve Cumhuriyeti yönetecek olan reformcu kadroları yetiştirmiştir.

Ordu-aydın-sivil bürokratlardan oluşan bu reformcu kadro, devleti kurtarma amacıyla birleşmiş, kurtarıcılık anlayışını bir yöntem olarak benimsemişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) altında örgütlenen bu kadrolar, Osmanlı'yı dönüştürme ve değiştirme idealiyle, hızla siyasallaşarak, ideolojik motivasyonu olan bir sınıf haline dönüşmüştür. İmparatorluk döneminde başlayan ve Cumhuriyet'le devam edecek olan modernleşme sürecine önderlik eden bu kadronun temel ideolojik dayanağı olan milliyetçilik ve laiklik de bu dönemde şekillenmiştir.

Fransız İhtilali etkisi altında, hem Türkiye'de hem de diğer Müslüman ülkelerde (İran, Tunus gibi) modernleşme-laikleşme süreçleri, içerik olarak radikal, yöntem olarak da tepeden inme (jakoben) bir karaktere bürünmüştür. Bu dönemde seçkin zümrenin aldığı laik eğitime karşın, halkın geleneksel Müslüman okullarda eğitim görmesi sonucu merkez giderek laikleşmiş; halk ise dini kurumlarla özdeşleşerek periferiye itilmiştir. Modernleşmenin radikal ve jakoben karakteri, halkı, merkezin yarattığı bu yeni kültür çevresinden uzaklaştırmış; böylece halk, İslami bir muhalefet içinde laikliğe karşı giderek birleşmiştir.

İslam'ın Siyasallaşması

Tarih seyri içinde Osmanlı'nın gerilemesi ve çöküşü ile birlikte Müslümanlar iki kere periferiye itilmiştir. Bunlardan ilki Batı'nın yükselişi ile uluslararası anlamda; ikincisi ise Tanzimat, Meşrutiyet (1908) ve nihayet laik seçkinlerin ülke yönetimlerine hâkimiyeti ile sonuçlanan Cumhuriyet rejimleri ile birlikte ulusal anlamda gerçekleşmiştir. İslam'ın siyasallaşması, modern dönemle birlikte periferiye itilen Müslümanların önce uluslararası sonra ulusal maddada tekrar merkeze yerleşme mücadelesinin bir sonucudur.

1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile Osmanlı'nın gayrimüslim nüfusu yarı yarıya inmiş; devletin devamını sağlamak için, nüfusun %80'ine tekabül eden Müslüman nüfusun birlikteliği anlamına gelen ittifak-ı İslam (Pan-İslamizm)'a dayalı İslamcılık fikri ortaya çıkmıştır. II. Abdülhamit döneminde iç ve dış siyasette etkili bir araç olarak kullanılan Pan-İslamizm; siyasal açıdan, devleti, Batı'nın bilim ve teknolojisi ile güçlendirirken; İslam temelinde yeniden düzenlenmeyi hedeflemiştir. Dinsel açıdan ise, ilerleme ve kalkınma gibi Batılı kavramların İslam içerisinde meşruiyetini sağlayarak, otoritenin temel meşruiyet kaynağı olan dinin yeniden yorumlanmasını hedeflemiştir.

Tanzimat'la başlayan modernleşmeye muhalefet eden bir grup olarak "Genç Osmanlılar", 1860'lı yıllarda İslamcılık fikirlerini açıkça ifade etmeye başlamış ve 1865 yılında ilk siyasal

örgüt olarak faaliyete başlamışlardır. Genç Osmanlılar, devleti kendi çıkarlarını hesaba katmaya zorlayan popüler Müslüman baskı grubunun ilk örneğini teşkil etmişlerdir. İslamcılığa, içeride ve dışarıda birlik (ittihat) oluşturma yanında; İslam birliğine (ittihad-ı İslam) ilerleme (terakki) yolunu açacak bir uygarlaşma misyonu da yüklemişlerdir.

İlk İslamcılar olarak kabul edilen bu kişiler, klasik dönemin medrese eğitiminden geçmiş ulema sınıfından değillerdi. Modern bir eğitim sisteminden geçmişler, padişahın yetkilerinin sınırlandırılmasını talep eden Anayasacılık hareketlerini de desteklemişlerdir. Tümüyle Batılı liberal demokrasiye ait kavramları geleneksel İslam kaynaklarından devşirdikleri kavramlarla karşılama gayretinde olmuşlardır. Buna göre, meşveret, şura, biat ve ehlül'-hal ve'l-akd gibi kavramları, demokrasi parlamento, seçim, kamuoyu şeklinde tarif etmişlerdir. İslamcılar, çağın gereklerine karşı pratik faydacı yaklaşımları benimseyerek her halükârda siyasi sistemin işlemezinden yana tavır koymuşlardır.

Bu dönemde, İslamcılık düşüncesiyle, Batı karşısında periferiye itilen İslam dünyasını tekrardan merkeze taşımak; bununla birlikte dinî ilkelerin merkezde olduğu modern dünyaya uygun fikri bir zemin inşa etmek amaçlanmıştır. Bu anlamda, Müslüman dünyayı yeniden inşa ve ihya etmek için ortaya çıkan İslamcılık fikri, İslami ilkelere uygun biçimde modern ve yeni olanın, eskinin yerine ikame edilmesini amaçlaması yönüyle modern bir düşüncedir.

II. Meşrutiyet (1908) ile İslam'ın bir meşruiyet kaynağı olup olamayacağına dair yaklaşımlar keskin biçimde ayrılmıştır. İslamcı fikirler periferiye itilmiştir. Halk için kimlikel bir anlamı olan, ahlaki değerlerinin temelini oluşturan ve devlet karşısında himaye sağlayan dinin meşruiyet kaynağı olmaktan çıkması ile halk ve yönetici kesim arasındaki zımnî toplumsal sözleşme de ortadan kalkmıştır. Bu tarihten sonra merkezdeki laik seçkinlerin karşısında, İslam, halkın muhalefet etme biçimine, hak taleplerine, siyaset üslubuna rengini vermiş ve siyasallaşmıştır.

1908-1970 Arası Siyasal İslam'ın Durumu

İslamcılık fikri, II. Meşrutiyet'e kadar güçlü bir fikir akımı olmasına rağmen, önce İTC'nin laik ve milliyetçi bir kulvarda siyasete girmesi, daha sonra da yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, ardından hilafetin kaldırılması ile kesintiye uğramıştır. Din, egemenliğin meşru kaynağı olmaktan çıkarılmış ve egemenlik kayıtsız şartsız ulusa tevdi edilmiştir. Osmanlı'nın dağılması ile Müslüman dünyada ortaya çıkan devletlerde otoriter, devlet merkezci modernleşirme modellerinin örnekleri ortaya konmuş, din, kamusal alanın dışına dirençle itilmiştir.

Hilafetin kaldırılmasıyla, Müslümanlar tarihlerinde ilk kez kendilerini temsil eden, İslam adına bir siyasal varlık göstermeyi görev edinen siyasal bir odaktan yoksun kalmışlardır. Buna rağmen İslamcılık fikri, 1924'te Hilafetin kaldırılmasından sonra, henüz İslamcı hareketler

ortaya çıkmadan 1926'da *Mü'temerü'l-Alemi İslami* adıyla ilk pan-İslamist kongreyi toplayebilecek kadar güçlüydü. Kongre, hilafetin kaldırılmasıyla doğan boşluğu doldurmak ve bütün Müslümanların birliğini sembolize edebilmek için Mekke'de, bir grup aydın bir araya gelmesi ile düzenlenmişti.

İslamcılık düşüncesi temelinde ortaya çıkan ilk İslamcı hareket, 1928'de Mısır'ın İsmailiye kentinde Hasan El Benna tarafından Cemiyetü'l-İhvânî'l-Müslimîn (Müslüman Kardeşler Cemiyeti) ismiyle kurulmuştur. Hareket, 1932'ye kadar yurt içinde ve yurt dışında giderek kurumsallaşmış, 1940'lı yıllarda Mısır'da güçlü siyasi etkisi olan bir aktör haline gelmiştir. Günümüzde modern İslami hareketlerin öncüsü olarak görülen Müslüman Kardeşler'in Müslüman dünyadaki etkisi o kadar genişlemiştir ki, Yusuf Karadavi çağdaş İslam'ı "İhvanî İslam" olarak tanımlamıştır.

Ortadoğu ve İslam dünyasındaki çağdaş Sünni siyasi hareketlerin tamamına yakını ilhamını İhvan'dan almıştır. Türkiye'de Refah Partisi çizgisi, Filistin'de Hamas hareketi, Yemen'de İslah Hareketi, Tunus'ta Ennahda Hareketi, Pakistan'da Cemaat-i İslami gibi çok sayıda oluşum akla ilk gelen örneklerdir.

İslami hareketlerin bir diğer örneği İngiliz sömürgesine karşı siyasi bir mücadele yürüten Hindistan ulemasının içinden neşet etmiştir. Hindistan'da 1867 yılında Mevlana Muhammed Kasım Nanovati önderliğinde Diyûbend Dar'ul Ulum Medresesi, ardından 1898'de Aligarh Müslüman Üniversitesi kurulmuştur. Bu iki okula mensup İslam aydınları İngiliz sömürge idaresine karşı politik bir mücadele vererek Afganistan'ın bağımsızlığını almasında da etkili olan *Cemaat-ı Ulema-ı Hind Teşkilatı'nı* kurmuşlardır. Bir İslami hareket olan Taliban ise, Diyûbend ve Aligarh medreselerinde eğitim gören öğrenciler için kullanılmaktadır.

Modern ideoloji bağlamında bir İslam devleti hakkında yazan ilk çağdaş İslam düşünürü olan Mevdudî. 1921 başlarında Diyûbend merkezli Cemaat-ı Ulema-ı Hind'in çıkardığı *Müslim* gazetesinin editörlüğünü üstlenmiştir. 1930'lu yılların sonlarında, Hindistan'ın bütün lüğünü koruyarak İngiliz işgalinden kurtulmasını savunan Cemaat-ı Ulema-ı Hind'in, Hint milliyetçiliği tavrına karşı çıkarak, 25 Ağustos 1941'de Lahor'da *Cemâat-i İslâmî* teşkilâtını kurmuştur. 1947'den itibaren teşkilat Pakistan'ın yönetiminde İslâmî kuralların geçerli olması için faaliyet göstermiştir.

Soğuk Savaş koşulları, Arap-İsrail savaşının yarattığı atmosfer ve Arap sosyalist rejimlerinin baskıcı politikaları birleşince, İslamcılık farklı bir şekil almaya başlamıştır. Müslüman dünyada bağımsızlığını elde eden devletlerde kurulan otoriter rejimlere (tek partili Cumhuriyet, monarşiler ve Baas sosyalist rejimleri) ve dönemin şartlarında bireyci-kapitalist ve emperyalist kapitalizme karşı, 1940'lardan 1970'lere kadar İslam düşüncesi, anti-emperyalist duygular ve sosyo-ekonomik meseleler üzerine odaklanmıştır.

Bu dönemde, İhvan'ın İslamcı çizgisi Batılı emperyalist ülkelerin Ortadoğu'da yaygınlaştırdığı, dejenerasyon ve kültürel yozlaşmaya karşı bir sığınağa dönüşmüştür. Kutuplaştırıcı konjonktür, İslami hareketleri pratikte radikalize etmeye ve teoride de uzlaşmaz kılmaya başlamıştır. Bu sırada Mevdudî ve Seyyid Kutub'un hâkimiyet ve tevhid konusunda geliştirdiği fikirler, İslam'ı başka sistemlerle uzlaştırmaya kalkan ve ödünç kavramlarla düşünmeye çalışan beyinlerde büyük yankı uyandırmıştır. İslam Sosyalizmi, İslam demokrasisi türünden birleşimler terkedilmiş ve İslam'ın hem din hem devlet olduğu vurgulanarak kendi kendine yeterliliği vurgulanmıştır. Sağ ve sol akımların hâkim olduğu bu dönemde, Müslümanlara özgüven duygusu aşılanmış ve İslamcılık düşüncesi modern ideolojilerle yarışan bir "Üçüncü Yol" olmaya yönelmiştir.

Türkiye'de ise dini örgütlenmeler, yasadışı olarak kabul edilmişse de; 1940'larda artmaya başlamıştır. 1950'li yıllarda toplumdaki etkinliği giderek artan geleneksel dini cemaat yapısı ve söylemi, 1960'ların sonunda uluslararası alanda hâkim olan ve mücadeleci yönü ağır basan yeni İslami söylemin etkisi altında kalmıştır. *Siyasal İslam* olarak tabir edilen bu düşünce ve hareketler, Batılı devletlerin sömürgesi altındaki Müslüman ülkelerde ortaya çıkmış ve tüm İslam coğrafyasını etkisi altına almıştır. 1970'li yıllarda bu ülkelerdeki dini yayınların Türkçeye çevrilmesinin siyasi bir İslam anlayışının ülkede yaygınlaşmasında önemli bir rolü olmuştur. 1970'lerle birlikte Türkiye'de ve dünyada dinin siyasal ve sosyal alandaki etkinliği giderek artmıştır.

1970'li Yıllar: Siyasal İslam'ın Yükselişi

Ortaya çıktığı ilk dönemde siyasal İslam'ın savunmacı tutumu, Soğuk Savaş koşullarında daha aksiyoner bir tutuma dönüşmüştür. "Devleti kurtarma" telaşı yerini "devleti kurma" fikrine bırakmıştır. İlk dönemde İslam ile Batılı ilke ve kavramlar arasında sentez kurma asıl iken bu dönemde sentezlerden kaçınma ve İslam'ı her türlü yabancı unsurlardan arındırma fikri hâkim olmuştur. Bu anlamda 1960'lı yılların sonlarından itibaren çağdaş İslam kültürünün oluşmasında Benna, Mevdudî, Kutub, Ali Şeriati, Karadavi, Hasan Turabi, Raşid El Gannuşi oldukça etkili olmuştur.

Nitekim 1970'lerden itibaren Mısır, Pakistan ve daha sonraları İran'da gelişen İslami hareketlerin etkisi ile Türkiye'deki dini anlayışın milli karakteri ümmetçilik yönünde evirilmeye başlamıştır. Başlangıçta Benna, Kutub ve Mevdudî, daha sonraları da Şeriati'nin Türkçeye aktarılan kitaplarının bu anlamda etkisi olmuştur. Bundan sonra Türkiye'deki dini gruplar, İslam'ın, kişinin yaşamıyla sınırlı bir dini referans olmadığı; aynı zamanda kamusal alanda da iddiasının bulunduğu anlayışına kavuşmuşlardır. İslamcılık bu dönemde Türkiye'de taşra kökenli, merkeze mesafeli, pragmatist bir siyaset üslubu ile merkezde olmak için mücadele etmiştir.

1979 İran İslam Devrimi, dine dayalı bir rejim kurulabileceğine dair özgüven aşılamıştır. 1980'lerde ülkelerdeki hâkim neoliberal politikaların etkisi altında İslamcılar siyasal faaliyetlere daha fazla katılmışlardır. 1975-90 yılları arasında İslamcı hareketler, dinin toplumsal alanda görünürlüğü için daha fazla mücadele etmişlerdir. 80'li yıllarda Mısır'da MK, seçimlere katılmış ve milletvekili çıkarmışlardır. Bu dönem Ürdün ve Kuveyt'te iktidara yakın çevrelerde MK'ye rastlanabilmektedir.

Öte yandan Türkiye'de Turgut Özal'ı çevreleyen teknokratlar ekibi, Milli Selamet Partisi'nden yani İslamcı gelenekten gelmekteydiler. Özallı yıllarda, İslamcılar hem siyasal iktidarda pay sahibi oldular hem de toplumsal tabanlarını oldukça genişlettiler. Bu dönemde İslamcılar, cemaat, tarikat, parti, vakıf ve dernek adları ile önemli örgütlenmelere ve bunlarla beraber gazete, dergi, özel radyo ve televizyon kanalı gibi kitle iletişim araçlarına sahip oldular.

Cezayir'de İslami Kurtuluş Cephesi (FIS) hareketi 1990 ve 1991 seçimlerine katılmış, Tunus'ta 1989'da Ennahda Partisi hükümetin engellemelerine rağmen yasal siyasal sisteme eklenmeye çalışmıştır. 1990'da MK eğitim, yükseköğrenim, toplumsal kalkınma ve iletişim gibi bakanlıklarda görevler üstlenmişlerdir. 1989'da Hasan Turabi liderliğindeki Ulusal İslami Cephe'nin desteklediği Ömer El Beşir, Sudan'da askeri darbe yapmış, 1990'lı yıllara Afganistan'daki Taliban yönetimi damgasını vurmuştur.

Konjonktürden etkilenen İslamcılık, 1980'li yıllardan itibaren, baskıcı rejimler altında siyasal öncülükten sivil topluma yatırım yapma yoluna kaymışlardır. Stratejilerini, söylemlerini ve siyaset modellerini gözden geçirmişlerdir. Bu dönemin özelliği; şiddeti ve silahlı mücadeleyi esas alan devrimci-radikal İslamcılığın yerine toplumu aşağıdan yukarıya doğru İslamileştirmeye çalışan ve devlet yerine sivil topluma vurgu yapan yeni bir anlayışın şekillenmekte olduğudur.

Tarih içerisinde İslamcılık fikri hem dönüşmüş hem de içinde bulunduğu toplumsal, siyasal koşulları dönüştürmüşlerdir. Başta daha çok hayır kurumları olarak başlayan cemaatler, kısa sürede siyasi hayata dâhil olmuşlardır. Seçkin mümin cemaat fikrine sahip hareketler, demokratik siyasi güçlere dönüşmüşlerdir. İslam birliği fikrini savunan cemaatler, ulus devlet fikrini kabul etmişlerdir. İçlerinden bazıları çok daha radikalleşmeye başlamış, bazıları da silahlı Marksist gruplarla benzeşmişlerdir.

1990'larla birlikte inkılap ve devrim yolları ile değil, barışçıl ve tedrici olarak siyasi hayatta İslami değerlerin konumunu güçlendirmeye çalışan reformcu siyasal İslam fikirleri daha çok ön plana çıkmıştır. Bu reformcu İslami eğilimin gelişiminde başta Muhammed Selim Avva, Fehmi Hüveydi, Raşid El Gannuşî ve Münir Şefik gibi isimler olmak üzere birçok âlim, düşünür ve aktif İslamcı katkıda bulunmuştur.

Türkiye’de Siyasal İslam, Milli Görüş Hareketi ve Necmettin Erbakan

II. Meşrutiyet ile merkeze yerleşen seçkin zümrenin, modernleşme, uluslaşma ve laikleşme politikaları, günümüze kadar Türkiye’nin siyaset kültürünü ve üslubunu önemli ölçüde etkilemiştir. Bu kadrolar dönemsel olarak öncelik sırası değişmekle birlikte dini referans olarak siyasete katılanları, sol ideolojiyi benimseyenleri, etnik kimlik siyaseti güdenleri, ırkçı veya muhafazakâr milliyetçiliği savunanları ve son olarak liberal demokratik anlayış çerçevesinde faaliyet gösteren liberalleri devlet düşmanı olarak görmüş ve göstermişlerdir. Devletin bekasını kendi varlığıyla özdeşleştiren seçkinler, ordu başta olmak üzere basın-yayında, yarıgıda, sermayede, bürokraside ve üniversitelerde kendi kadrolarını oluşturarak toplumun her alanına hâkim olmuşlardır.

Osmanlı modernleşmesinden günümüze merkezin bu tutumuna karşı periferi, İslami bir muhalefet çevresinde birleşmiştir. Muhalefetin İslami biçimi, Kazım Karabekir’in Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nda, çok partili hayata geçişte Adnan Menderes’in Demokrat Parti’sinde, Süleyman Demirel’in Adalet Partisi’nde ve Necmettin Erbakan’ın Milli Görüş geleneğinde ve nihayet Recep Tayyip Erdoğan’ın Adalet ve Kalkınma Partisi’nde temsiliyet ve iktidar imkânı elde etmişlerdir.

Milli Görüş Geleneği ve Siyaset Tecrübesi

1960’ların sonlarına doğru başlayan, 1970’lerde güçlenerek devam eden siyasal İslam’ın Türkiye’de temsilcisi Milli Görüş geleneğinin lideri Necmettin Erbakan’dır.

Necmettin Erbakan öncülüğünde İslamcılar, geniş oy potansiyelleri göz önüne alındığında, 1960’lı yıllarda, Süleyman Demirel tarafından Adalet Partisi kadrolarında tutulmaya rıza gösterecekler de, özellikle Erbakan’ın TOBB başkanlığından alınması ve başvurusuna rağmen adaylığının geçirilmesiyle partileşme yoluna gitmiş ve 26 Ocak 1970’te ilk olarak Milli Nizam Partisi’ni (MNP) kurarak siyaset sahnesine çıkmışlardır.

MNP, ülke içindeki ekonomik krizle birlikte sınıfsal güç dengesizliklerinin, İstanbul’da bulunan büyük sermaye sahiplerinin, küçük ve orta büyüklükteki taşra sermayesi ile çatışmasına neden olduğu; küçük sermayelerin ekonomik faaliyetlerinin engellerle karşılaştığı bir ortamda partileşmiştir. Bu dönemde, gelişen kapitalizmin kendilerinde yarattığı statü ve gelir kaybını ahlaksızlık, üçkâğıtçılık gibi unsurlara bağlayan, çöküntüyü Batı ekonomik sistemine açılmada gören ve çoğunluğu esnaf ve küçük çiftçi olan kitleler, tepkilerini İslamcılık içinde göstermeye başlamışlardır. Son olarak vardıkları noktada, siyasi iktidarı hedefleyerek, kendi çıkarlarını koruyabilecekleri düşüncesine sıkı sıkıya sarılmaya başlayan bu kitleler bir yandan dini eğilime vurgu yapan ve en az bunun kadar Anadolu sermayesinin savunuculuğunu da siyasal alanda üstlenen MNP çatısı altında birleşmişlerdir. Ne var ki, MNP 1971 yılında laikliğe aykırı bulunduğu gerekçesi ile kapatılmış, 1972 yılında Erbakan, Milli Selamet Partisi (MSP) ile siyasi rekabete yeniden dâhil olmuştur.

Resim 1: Millî Görüş Partileri

Erbakan MSP döneminde, İslami ortak pazar ve NATO'dan ve G-7 olarak bilinen Batılı zengin devletlerin dışında onların etkisini azaltmak amacıyla kurulacak bir İslami G-8'den bahsetmekteydi. MSP'nin ana söylemi "milliliği" esas alan "Millî Görüş" düşüncesi etrafında şekillenmiş olmasına rağmen, "İslam Ortak Pazarı" söylemi ile Türkiye'de, İslam dünyası ülküsünü geliştirme gayretinde olmuşlardı. İran devrimi etkisiyle de MSP'nin ulus-ötesi İslam anlayışı millî değerlerden sıyrılarak ümmetçi bir çizgiye oturmuştu.

1973 genel seçimlerinde MSP, tekelleşmenin yükselişine ve yabancı sermayeye bağımlılığa karşı çıkarak, selefinden daha ciddi bir imaj ortaya koydu. Bu seçimde, MSP Meclis'e üçüncü ve kilit parti olarak girdi. Bundan sonra siyasal İslam'ın ve yükselen karşı-seçkinlerin tehdidi daha fazla ciddiye alınmak zorunda kaldı. MSP'nin Meclis'e girmesi ve arka arkaya kurulan hükümetlerde yer alması, bir yandan İslam'ın siyasetteki varlığını meşrulaştırırken diğer taraftan da MSP içinde yer alan ve ticaret burjuvazisinden sanayi burjuvazisine dönüşen Anadolu sermayesinin, iktidar olanaklarından yararlanmasını sağladı. Adnan Menderes'in ardından, periferinin merkeze bir kez daha meydan okuduğu bu dönem, 12 Eylül (1980) askeri müdahalesiyle kapandı.

Erbakan'ın hapse atılması ve sonrasında siyasi yasaklı olması, partisinin kapatılması ve 1983 yılında yapılan seçimlerde Anavatan Partisi (ANAP) başkanı Turgut Özal'ın muhafazakâr özelliğinin öne çıkartılması Özal'a seçimi kazandı. 1983 sonrasında Özalcı serbest piyasa içinde yürütülen yaklaşım ile o güne değin eksik sürdürülmüş de olsa sosyal güvenlik, sosyal refah ağırlıklı devlet modelinden vazgeçilmesi; eğitim, sağlık ve sosyal sigorta alanında devlet korumasındaki güvenliğini kaybetmiş çok geniş bir toplum kesimini ortaya çıkardı. Öte yandan ANAP'ın ekonomi politikalarındaki başarısının sürdürülememesi, enflasyon ile mücadelede başarısız olunması, artan yolsuzluklar, hızlı ekonomik büyümeden gelen kazançların eşit bir biçimde dağıtılmaması, solun baskılandığı siyasal alanda toplum, İslam'ı, bir muhalefet kaynağı olarak görmeye devam etti.

MSP ve MNP'den sonra 1983'te kurulan Refah Partisi (RP), 24 Aralık 1995 seçimlerinde yüzde 21,38 oyla parlamentoda 158 sandalye kazandı. Meclise giren diğer partiler ANAP, DYP, DSP, CHP, MHP ve bağımsızlar idi. Seçim sonrası Mesut Yılmaz ve Tansu Çiller'in kurduğu istikrarsız hükümetler, yolsuzluk iddiaları ile sarsılınca, Erbakan, Çiller koalisyonu ile REFAH-YOL hükümeti 29 Haziran 1996 yılında kuruldu.

RP, topluma adil düzen, Anadolu sermayesine de büyüme vaat ederek iktidara geldiğinde, bir yandan İslam'ı kimlik olarak benimseyen toplumsal kesimler iktidara gelebilmenin verdiği güven duygusuyla sisteme olan tepkilerini gidermeye başlamış, diğer yandan da yine İslam'ı sosyal bir kimlik olarak sahiplenen Anadolu sermayesi aynı güven duygusu içinde dünya piyasaları ile bütünleşmeye başlamıştır. Bu dönemde RP'nin öncüllerinden disiplini vurgulayan Milli Nizam ve maneviyatı vurgulayan Milli Selamet'ten, ekonomik vurguya sahip *Refah'a* geçilmiştir.

Necmettin Erbakan ve İktidar Pratiği

1995 seçimlerinde mütedeyyin orta sınıfın oylarıyla Meclis'e giren Refah Partisi'nin en güçlü iktidar ortağı adayı olması İslamcıları merkeze yaklaştırdığından, bürokratik elitler ve ordu rahatsızlık duysa da Erbakan öncülüğünde REFAHYOL Hükümeti, özellikle ekonomik anlamda devrim niteliğinde adımlar attı.

Erbakan, 1997 yılı bütçesini denk bütçe olarak yapmaya muvaffak olmuş ve bu bütçeyi Ocak ve Şubat aylarında denk bütçe olarak yürütmüştü. Halktan alınan vergilerin ve milli imkânların, haksız rant ekonomisi ile ufak bir zümreye aktarılması, milyonların ezilmesi, fakirleşmesi ve milli ekonominin tahrip olması politikasına son veren Erbakan'ın icraatı, rant ekonomisinin önünde önemli alternatif sunmuştu. Faiz ve borç sarmalları içerisinde bezmiş Türk ekonomisini 6 ay gibi kısa bir süre içerisinde, dış ve iç borç almadan, zam yapmadan tamamen milli kaynak paketlerini harekete geçirmek suretiyle düzeltmişti.

Ekim 1996 tarihi bu bağlamda bir dönüm noktası oldu. Öncelikle devlet bankasında "Kamu Ortak Hesabı" oluşturuldu. Kasasında parası olan devlet kurumları parasını bu hesaba yatıracak ve yine paraya ihtiyacı olan kurumlar da özel bankalara değil bu devlet bankasına başvurarak devletin kendi parasından faydalanabilecekti. Yani 18 Ekim tarihinde rantiyenin musluğu bir anda kapatıldı. Havuz sistemi ile sadece sekiz ayda 6,5 Milyar Dolar para rantıye yerine milletin kasasına girdi. İşte bu para ile memur, işçi, emekli, esnaf ve çiftçinin yüzü güldürüldü. Yüzde yüzleri aşan maaş zamları gerçekleştirildi. Dış politikada da radikal hamleler yaptı. Çekiç güç süresi dolduktan sonra Türkiye'nin taraf olmayacağını duyurdu. Irak'la sınır ticareti tekrar başlatıldı ve Irak'a uygulanan ambargo delindi. Yine bu dönemde Kerkük- Yumurtalık Petrol Boru Hattı açılmıştı.

Türkiye'nin şimdiye kadar içinde bulunduğu uluslararası örgütler ve işbirliği içinde en kalıcı olan ve gelişmekte olan 8 ülkeyi ifade eden D8- (Developing Eight), 15 Haziran 1997'de Bangladeş, Endonezya, İran, Malezya, Mısır, Nijerya, Pakistan ve Türkiye'nin katılımıyla İstanbul'da yayınlanan bir deklarasyonla kurulmuştu.¹ D-8'lerin uçak yapım projesinin hazırlıkları tamamlanmıştı.

Erbakan, mevcut toplumsal ve siyasal düzene ilişkin, laik seçkinlerin *sekülerlik ve batılılık* ile *modernlik* arasında kurduğu özdeşliği eleştirerek ve bunu kırarak, geleneksel olanın dışlanmadığı fakat anti-modern ve gerici de olmayan farklı bir modernite tahayyülü ortaya koymuştur.²

Erbakan ve RP, bu politikalarla, merkezîyetçi ideolojinin reddettiği, kapalı rant sistemlerinin toplumsal ve ekonomik yapıya entegre olmalarını engellediği tüm toplumsal grup ve taleplerin asli temsilcisi haline gelmiştir. Ekonomik ve toplumsal taleplerini kültürel yalın kimlikleri aracılığıyla ve sisteme yönelttikleri topyekûn eleştirilerle ifade eden, muhafazakâr da olsa radikalizm isteğinin altını çizen, küreselleşme politikalarını dışlayarak yerelleşme bayrağını taşıyan gruplara siyasi kimliklerini RP vermiştir.³

1 08.04.2021 yılında D-8 Teşkilatının 10'uncu Zirve Toplantısı yapıldı. 50 milyondan fazla nüfusa sahip olan Türkiye, Nijerya, Mısır, Pakistan, Endonezya, İran, Malezya ve Bangladeş'in aralarında bulunduğu D-8, dış politikada G-7'lere karşı gelişmekte olan Müslüman ülkeleri bir araya getirmek için 23 yıl önce kurulmuş ve iki yılda bir zirve toplantısı yapılmaktadır. D-8, kalkınmada iş birliğini sağlamaya, üye ülkeler arasındaki ticareti ve iş birliğini artırmaya yönelik uluslararası bir örgüttür. D-8'in 1997'de yapılan Birinci Zirve Deklarasyonu'nda, "barış, diyalog, iş birliği, adalet, eşitlik ve demokrasi" yer aldı. Erbakan, 12'nci kuruluş yıl dönümünde D-8 için, "Zulüm dünyası yerine yeni bir adil dünya düzeni kurulması zorunlu hale gelmiştir. D-8'ler yeni bir saadet dünyası ve adil düzen kurulması adımı ve bu dünyanın çekirdeğidir." ifadelerini kullanmıştı (<https://www.aa.com.tr/tr/politika/d-8-23uncu-yilini-kutluyor/1877799/>, Erişim 20 Eylül 2021).

2 Işıl Arpacı, "Türk Siyasal Yaşamına Etkileri Bakımından İslamcılık ve Necmettin Erbakan" (Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, 2012), 374.

3 Arpacı, "Türk Siyasal Yaşamına Etkileri Bakımından İslamcılık," 385.

RP'nin iktidara yükselişinin arkasında toplumda merkez sağ ve merkez solda yer alan laik partilerin yarattığı hayal kırıklığının büyümesi de yatmaktaydı. Özellikle merkez sağda yer alan orta yolcu partilerin güç kaybetmesi, seçmenlerin ülkenin acil çözüm bekleyen toplumsal ve ekonomik sorunlarını çözmedeki başarısızlıklarından duyduğu memnuniyetsizliğin en iyi göstergesiydi.⁴

Dolayısıyla Erbakan'ın iktidara gelmesi ile laik seçkinlerin merkezi konumu tehlikeye girmesi kaçınılmaz olmuştur. Bunun için büyük sermaye patronları, bunlara bağlı basın-yayın organları, Yargı, Üniversiteler ve ordu içindeki merkez elitlerinin siyasal İslam tehdidine vurgu yaparak yoğun propaganda ve tehditler altında 28 Şubat 1997'de olağanüstü toplanan Erbakan başkanlığındaki Milli Güvenlik Kurulu toplantısında, Erbakan hükümetine post modern darbe yapılmıştır.

Bu toplantıda alınan karara göre;

“esasları ve nitelikleri Anayasa'da belirlenmiş, Atatürk Milliyetçiliği'ne bağlı, demokratik, laik ve sosyal hukuk devletimizi ve Cumhuriyet rejimimizi yıkmak ... amacıyla yürütülen yıkıcı faaliyetler ve yapılan beyanlar ile bunların oluşturduğu tehdit ve tehlikeler gözden geçirilmiştir. Yapılan bu değerlendirmeler sonucu; Ülkemizde şeriatla dayalı bir İslam Cumhuriyeti kurulmasını hedefleyen grupların, Anayasamızın tanımladığı demokratik, laik ve sosyal hukuk devletimize karşı çok yönlü bir tehdit oluşturduğu; ... Türkiye'de laikliğin, ... demokrasinin, toplum huzurunun teminatı ve bir yaşam biçimi olduğu; Yasalar göz ardı edilerek yapılan çağdışı uygulamaların takipsiz kalmasının, hukukun üstünlüğü ilkesiyle bağdaşmayacağı, hususlarında görüş birliği-ne varılmıştır”⁵

Bu toplantıda, Erbakan'a yirmi maddelik bir önlem planı kabul ettirilmiştir. Bu programla, siyasal İslam'ın etkisinin kırılması, destekçilerinin devlet mekanizmasından uzaklaştırılması amaçlanmıştır. Özellikle siyasal İslam'ın alt ve alt-orta sınıfın gençleri üzerindeki etkisini azaltmak için eğitimde değişiklikler yapılmıştır.

Konumu savunulamaz hale gelen Erbakan, 18 Haziran 1997'de istifa etti. RP hakkındaki soruşturmadan partilerinin kapatılacağını anlayan İslamcılar, Recai Kutan liderliğinde Fazilet Partisi'ni kurdular. Ocak ayında RP kapatıldı, Erbakan ve önde gelenleri 5 yıl siyasetten yasaklandılar, mallarına el konuldu. Fazilet partisi selefine göre daha ılımlı bir tablo çizse de o da Haziran 2001'de kapatıldı. Temmuz'da Erbakan taraftarları Saadet Partisi'ni kurdu. Ağustos'ta Fazilet Partisi içindeki reformcular ayrılarak Adalet ve Kalkınma Partisi'ni kurdular.⁶

4 Arpacı, “Türk Siyasal Yaşamına Etkileri Bakımından İslamcılık,” 386.

5 Kazan, 28 Şubat: Bir Postmodern Darbenin Anatomisi, 260.

6 Ahmad, Bir Kimlik Peşinde Türkiye, 210-211.

Tunus'ta Siyasal İslam, Ennahda Hareketi ve Raşid El Gannuşi

Fransa, günümüz Müslüman dünyasını, modern siyasi düşünceler ya da sömürgecilik yoluyla etkilemiş ve şekillendirmiştir. Türkiye, Fransa etkisinde laik, jakoben ve radikal bir modernleşme deneyimlerken; Tunus, Fransa sömürgeciliği altında kültür soykırımına varacak politikalara maruz kalmış. Tunus toplumunda ontolojik kopmalar yaşanmış, toplum öz kimliğine yabancılaştırılmıştır. Post-kolonyal dönemde Fransa etkisinde kalmaya devam eden Tunus, Türkiye benzeri bir modernleşme tecrübe etmiştir.

1956'da bağımsızlığını elde ettikten sonra Tunus'ta Habib Burgiba liderliğinde, modernleştirme saikiyle toplumsal bir dönüşüm başlamıştır. Fransız sosyolog Auguste Comte'a hayranlığı ile bilinen Burgiba, kalkınma ve modernleşmenin en hızlı biçimde gerçekleşmesi için tek partide merkezîyetçi devlet bünyesinde topladığı ve referansının laiklik olduğu bir devlet modelini benimsemiştir.⁷

Burgiba'nın reform anlayışının temelinde Batı dünyası ile yakınlaşma ideali ve modern devletleri taklit etme isteği bulunmaktaydı. Bunun için medeni kanunda değişiklik, eğitimde reformlar yapmış, eğitimi merkezileştirmiş, kılık-kıyafet düzenlemelerine gitmiştir. Devletin din üzerindeki kontrolünü azami seviyede tutmuş ve reformlar yapmıştır.⁸ Eğitimin merkezileştirilmesiyle ulemanın eğitimdeki etkinliği azaltılmış, dini okulların kaldırılması neticesinde toplumda merkezi bir rolü olan Zeytûne Medresesi âlimlerinin de merkezi rolleri ellerinden alınmıştır.⁹

Zeytûne Medresesi âlimleri, Fransız sömürgeciliğine karşı başlatılan millî hareketin lider kadrolarını oluşturmak ve dini kurumların din adamı ihtiyacını karşılamak açısından Tunus'ta merkezi bir role sahipti. Bu anlamda Zeytûne, Tunus'ta toplumsal ve siyasal hareketliliğin lokomotif konumundaydı.¹⁰ Burgiba'nın Zeytûne'ye yönelik politikaları ise onun toplumdaki dini ve merkezi konumunu ortadan kaldırmaya yönelikti. Nihayetinde Zeytûne'nin ekonomik kaynağı olan topraklarının da devlet himayesine geçirilmesi ile 1960'lardan itibaren yoğun baskılara maruz kalan, içlerinde Raşid El Gannuşi'nin de bulunduğu Zeytûne şeyhleri ülkelerini terk ettiler.¹¹

Böylece Fransız sömürgesine karşı mücadele merkezlerinden biri olan Zeytûne'nin, bağımsızlık sonrası Burgiba'nın laikleştirme politikaları ile aleni bir biçimde etkisiz hale getirilmek

7 Gannuşi, *İslam Devletinde Kamusal Özgürlükler*, 439.

8 Rümeyza Dursun, "Tunus'ta Otoriter Yönetim ve İslamcı Hareketin Doğuşu: Burgiba Dönemi Üzerine Bir Değerlendirme (1956-1987)," *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 4, (2017): 134.

9 Marion Boulby, "The Islamic challenge: Tunisia since independence," *Third World Quarterly* 10, (1988): 592.

10 Zeytûne Camii, *İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zeytune-camii>, Erişim 20 Eylül 2021.

11 Boulby, "The Islamic challenge," 593.

istenmesi ve periferiye itilmesi neticesinde, Tunus'ta muhalif bir İslami hareketin oluşması kaçınılmaz oldu.¹²

Ennahda Hareketi ve Siyaset Tecrübesi

Tunus'un muhalif İslami hareketi, 1972 yılında Raşid El Gannuşi, Abdulfettah Muru, Mansuf Bin Salim liderliğinde ilk kez "Cemaat-i İslamiye" adı altında örgütlenmiştir. Örgütün fikrî altyapısını Zeytûne Medresesi'ndeki halka dersleri ve Mısır'daki Müslüman Kardeşler oluşturmuştur. Kurulduğu andan itibaren radikalizme mesafeli olan hareket, siyasi sisteme dâhil olmak ve sistem içinde kalmak adına pragmatik bir siyaset üslubu benimsemiştir.¹³

1981'de, hareket, adını "İtticah-ı İslam Hareketi" (İslami Yöneliş Hareketi, *MTI*) olarak değiştirerek partileşme yoluna gitmiştir. MTI Kuruluş Beyannamesi'nde, Tunus'a İslami şahsiyet kazandırmak, toplumda çoğulculuğu, İslam fikrini ve ahlakını tekrar tesis etmek, toplumu her türlü kültürel ve siyasi dış hâkimiyetten kurtarmak ve sosyal adaleti sağlamak için kurulduğunu açıklamışlardır. Kültürel ve dini yeniden canlanma için mücadeleye vurgu yapan hareket, bu mücadelede değişim için şiddete başvurulmasını reddettiklerini beyan etmişlerdir.¹⁴

Ennahda'nın radikalizme mesafeli duruşlarına dair özel vurgusunun gerekçesi, 1980'lerle birlikte İslami camiada yükselen radikalizmdi. Özellikle Soğuk Savaş ve Arap-İsrail savaşının yarattığı atmosfer ile Arap sosyalist rejimlerinin baskıcı politikalarının birleşmesi neticesinde İslamcılık da farklı bir şekil almıştı.¹⁵ Özellikle Mevduđi'nin ve Kutub'un etkisi ve İran Devrimi'nin başarısı gibi hadiselerle edilgenlikten sıyrılmaya başlayan İslami hareketlerin uzlaşmaz ve radikal tutumu karşısında Müslüman devletlerdeki seçkin azınlık teyakkuz halindeydi. İslami hareketlerin siyasal ve toplumsal alanda artan etkileriyle birlikte seçkin azınlık, askeri müdahalelere varacak baskı ve yıldırma politikalarına başvurmaya başladılar.

Burgiba'nın siyasi baskılarının devam ettiği bir ortamda, 1987 yılında, başbakanlığa getirilen Zeynel Abidin bin Ali aynı yıl içerisinde Burgiba'yı bunaklık gerekçesi ile koltuğundan ederek devlet başkanlığı koltuğuna oturdu. Zeynel Abidin'in, İslamcılar için görece liberal bir ortamın hâkim olduğu devlet başkanlığının ilk yıllarında, çok sayıda tutuklu MTI üyesi serbest bırakıldı. Zeynel Abidin, Zeytûne Üniversitesi'ne saygınlığını iade etti, Hicri takvim basılmasına izin verdi, radyo ve televizyonlardan ezan yayınlanmaya başlandı.¹⁶

12 Dursun, "Tunus'ta Otoriter Yönetim ve İslamcı Hareketin Doğuşu," 135.

13 Michael Collins Dunn, "The Al-Nahda Movement in Tunisia: From Renaissance to Revolution" *Islamism and Secularism in North Africa* içinde, ed. J. Ruedy (Washington: Georgetown University Press, 1996), 153.

14 Kılavuz, vd., "Orta Doğu'da İslamcı Siyaset," 56.

15 Canatan, *Siyaset Felsefesi*, 96.

16 Dunn, "The Al-Nahda Movement in Tunisia," 156.

Zeynel Abidin bu dönemde ekonomide neoliberal politikalar uyguladı. Fakat bu durum Tunus'un demokratikleşmesine bir katkı sağlamadı. Tunus'ta rejim neoliberal politikaların etkisi altında, serbest piyasanın rantçı küçük bir azınlık lehine genişlediği, toplumun hürriyet alanının olabildiğince daraltıldığı, demokrasinin seçimlere indirildiği ve siyasal yapının merkezinde devlet başkanı ve onun kontrol ettiği partinin yer aldığı, medyanın ve muhalefetin kendini özgürce ifade edemediği seçimsel bir demokrasiye dönüştü.¹⁷

Bu sırada MTI da 1989 seçimlerine katılacağını duyurdu. Zeynel Abidin'in, yeni parti kanunun *dini partilerin* seçime katılmalarını yasaklaması üzerine¹⁸, hareket, MTI adındaki İslam ibaresini kaldırarak Ennahda (Yeniden Doğuş Hareketi) adını aldı. Buna rağmen Ennahda'nın sadece bağımsız adaylarla katılmalarına izin verilen seçimde, parti %14 oy aldı.¹⁹

Ennahda'nın bu başarısının akabinde Cezayir'in İslami hareketi de seçimlerde başarı elde etti. FIS'in 1990'daki yerel seçimlerde başarı elde etmesi ve 1991'deki genel seçimlerde de mecliste yeni anayasa yapmak için gerekli olan üçte iki oy çoğunluğuna ulaşmasının kaçınılmaz olması²⁰ neticesinde bölgedeki Batıcı-laik yönetici kadrolar harekete geçti. Cezayir'de kanlı bir darbe oldu. Tunus'taki 1989 seçimlerinden iki yıl sonra Zeynel Abidin, Ennahda'nın 25 bin destekçisini hapse attırarak Nahda'ya açık bir savaş ilanında bulundu. Böylece yoğun baskı dönemi başlamış oldu.²¹ Hareket, yasaklı örgüt olarak ilan edildi ve 1991'de hakkında kovuşturma açıldı.²² Gannuşi ve Muru'nun sürgün hayatı da bu dönemde başlamış oldu.

2010'da Tunus'taki Yasemin Devrimi ile Zeynel Abidin'in ülkeyi terk etmesine kadar sürgünde kalan hareketin liderleri ülkeye geri döndüler. 2011'de yapılan ilk demokratik seçimlere katılan Ennahda, yüzde 37 oyla birinci parti olmayı başardı. Ennahda, hem köhnemiş ve yozlaşmış eski rejim unsurlarının bulunduğu ortamda itibarı tükenmiş mevcut partilere karşı protesto oylarını, hem de İslamcıların oylarını topladı.²³

Geçtiğimiz 10 yıl içerisinde oyları giderek düşse de Ennahda, seçimlerden birinci parti olarak çıkmaya devam etti. Bununla birlikte geride kalan 10 yılda türlü zorluklar ve politik baskılarla mücadele etmek zorunda kaldı. Bu baskıların temelini, toplumun laik çıkarlarının hükümetteki temsilcileri, şeriati yasama kaynağı olarak gören küçük selefi birlikler ile

17 Özge Özkoç, "Tunus'ta Demokrasiye Geçiş Süreci Ve En-Nahda'nın İdeolojik Dönüşümü," *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 74, (2019): 702.

18 Gökçen Uysal ve Ahmet Gökçen, "2014 Tunus Seçimleri Analizi", *Akademik Ortadoğu Dergisi* 2, (2015), 105.

19 Dunn, "The Al-Nahda Movement in Tunisia," 157.

20 Levent Baştürk, "1992 Cezayir Darbesi: Rekabetçi Otoriter Rejimin Doğuşu," *Ortadoğu Analiz Dergisi* 8, (2016): 59.

21 "Tunus Nahda Hareketi 33 yaşında," 7 Haziran 2014, erişim 20 Eylül 2021, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/tunus-nahda-hareketi-33-yasinda>.

22 Roy, *Siyasal İslam'ın İflası*, 158.

23 Graham E. Fuller, *Siyasal İslam'ın Geleceği*, çev. Mustafa Acar (İstanbul: Timaş Yayınları, 2004), 233.

parti içerisindeki farklı ideolojik eğilimler oluşturmaktaydı.²⁴ Bu baskılar, 2013'te Mısır'da Muhammed Mursi'nin devrilmesi ile Ennahda'nın İslami kimliğini hedef alan protestolara dönüştü. Mursi'nin akıbetini yaşamaktan imtina eden Ennahda, 2019'daki cumhurbaşkanlığı ve parlamento seçimlerine kadar daha pasif bir siyaset yürüttü.

2016 yılı partinin İslamcı kimliği ile alakalı önemli bir değişimin yaşandığı bir yıl oldu. 2016'da Partinin 10. Olağan Kongresi'nde üyeler, yalnızca siyasi alanda uzmanlaşma kararı alarak, siyaset ve tebliği bu kongrede resmi olarak ayırdılar.²⁵

2019'daki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Ennahda'nın da desteklediği Anayasa profesörü Kays Said seçildi. Tunus'ta müesses nizamın dışından olan Said, sokağın taleplerini, seçim propagandası olarak kullandı. Said'in seçilmesi, 2019 yılına kadar siyasetteki mevcut partilerin, sistemin iyileştirilmesinde başarısız olmalarına karşı halkın verdiği bir tepki olarak değerlendirildi.²⁶

2019 Parlamento seçimlerinde, Tunus'ta uygulanan %3'lük seçim barajının da etkisi ile 695'i parti olmak üzere 1592 liste yarıştı. Bu durum Tunusluların partilere güveninin genel olarak azaldığı parçalı siyasi yapıya işaret etmekteydi.²⁷ Bu seçimlerden sonra Ennahda'nın birinci parti çıkması neticesinde meclis başkanlığı görevi Gannuşi'nin oldu. 10'u aşkın partinin meclise girdiği 2019'dan bu yana 3 kez hükümet kurma girişiminde bulunuldu. Hükümet kurma girişimlerinin başarısız kaldığı siyasi ortamda, Said, Başbakan Meşişi'yi görevlendirerek mevcut partilerin temsil edilmediği bir teknokratlar hükümetine 2020'de onay verdi.

Bu dönemde, Tunus'ta devrimin tetikleyicisi olan toplumsal ve ekonomik koşulların iyileştirilememesi, işsizliğin ve yolsuzluğun önüne geçilememesi ve bunun küresel pandemi ile daha kesif bir hale bürünmesi ile Tunus'un çok bölünmüş siyasi yapısı arasındaki ayrılıklar da giderek derinleşmiş oldu. Devlet başkanı Said ile Meclis başkanı Gannuşi'nin fikir ayrılıkları ile birlikte Tunus'ta, toplumsal, siyasal ve ekonomik reformların önü tıkanı. Asgari başarıların geciktiği bir ortamda bölgesel çevrelerin baskısı arttı.²⁸ Böylece ayak sesleri

24 Sarah J. Feuer, *Islam and Democracy in Practice: Tunisia's Ennahda Nine Months In*, *Crown Center Middle East Studies* 66, (2012): 3.

25 Arslan vd., "Bir İslamcı Hareketin İktidar Pratiği", 226.

26 Zahide Tuba Kor, "Tunus'ta 25 Temmuz Darbesi'nin Arka Planı Ve Muhtemel Senaryolar" 28 Temmuz 2021, erişim 20 Eylül 2021, <http://ortadogugunlugu.blogspot.com/2021/07/ztkor-tunusta-26-temmuz-darbesinin-ar-ka.html>.

27 Tarık Eş-Şamihi, "İki Üstadın Uzlaşması Sonrası Nahda Hareketinin Seçenekleri," *Al Sharq Forum*, 10 Eylül 2019, erişim 20 Eylül 2021, <https://research.sharqforum.org/tr/2019/09/10/iki-ustadin-uzlasmasi-sonrasi-nahda-hareketinin-secenekleri/>.

28 Abdelhamid Jlassi, "Uzun Seçim Mevsimi Akabinde Tunus Ya Yeni Bir Devrim Evresinde Ya Da Bir Belirsizlik Süreci Arifesinde" 24 Ekim 2019, erişim 20.09.2021, <https://research.sharqforum.org/tr/2019/10/24/uzun-se-cim-mevsimi-akabinde-tunus-ya-yeni-bir-devrim-evresinde-ya-da-bir-belirsizlik-sureci-arifesinde/>.

Mayıs ayında Middle East Eye sitesindeki bir haberle²⁹ duyulan darbe, 25 Temmuz günü Said tarafından gerçekleştirildi.

Anayasanın 80. maddesiyle meşrulaştırılmaya çalışılan darbeyle, Said, hükümeti feshetti ve dokunulmazlıkları kaldırdı. 10 yıl boyunca iktidarın seçimlerle el değiştirdiği ve çoğunluğun devrim kazanımlarını kaybetmekten imtina ettiği bir ortamda Said, demokrasiye ağır bir darbe vurdu. Pek çok ülkede şiddetin ve istikrarsızlığın parçası olarak görülen İslami hareketlerin aksine Ennahda'nın Tunus'ta politik çözümün ve toplumsal mutabakatın bir parçası olmasına karşın, yapısal sorunlar Ennahda'ya fatura edilmeye çalışıldı.

Raşid El Gannuşi ve İktidar Pratiği

Nahda Hareketi'nin kurucu kadrosunda yer alan hem siyaset adamı hem de mütefekkir olan Gannuşi, çağdaş İslami hareket ve düşünce içerisinde oldukça geniş etkiye sahiptir. Gannuşi, 1960'ların sonlarında bir dönemini Sorbonne Üniversitesi'nde geçirmiştir. Tunus'ta felsefe hocalığı yapmıştır. 1980'li yıllarda birkaç defa hapse girmiş ve 1991'den 2011'e kadar İngiltere'de sürgün hayatı yaşamıştır. Bu süre zarfında düşünceleri gelişen ve yurtdışında pek çok konferans düzenleyen Gannuşi siyasal çoğulculuğu ve demokratik sistemi savunan bir İslamcı düşünür olarak bilinmektedir.³⁰

1981'de hapishane dönemleri başlayan Gannuşi, tutukluluk yıllarında yaptığı teorik çalışmalarını, devlet tarafından yürütülen baskı politikasına karşı, hareketin siyasal pozisyonunu kamusal özgürlüklere saygı ile demokrasi ekseninde şekillendirmiştir. 80'li yıllarda kaleme aldığı "İslam Devletinde Kamusal Özgürlükler" adlı çalışması, söz konusu teorik perspektifin inşa edildiği en önemli eseri olmuştur. Gannuşi, eserinde özgürlük, demokrasi ve İslamiyet'i temel aldığı üç kavram üzerinden İslami ilkelerin demokrasiyle uzlaşabileceğini ortaya koymaya çalışmıştır.³¹

Hareket içinde, 1970'lerdeki Şariat ilkeleri temelinde kurulacak bir İslami devlet talebi yerine, "sivil devlet" kavramı öne çıkmaya başlamıştır. 1980'lerde taktiksel olarak liberal medeni kanunları kabul ettiğini açıklayarak, yasamanın kaynağının Şariat hükümleri olması gerektiğini savunan bir ideoloji yerine ülkedeki mevcut yapıyı kabullenen politik bir görüşe kaymıştır.³² Bu duruş, 2016'da siyaset ve tebliğin birbirinden ayrıldığı 10. kongrede teyit edilmiştir.

29 Haber için bkz: <https://www.middleeasteye.net/news/tunisia-exclusive-top-secret-presidential-document-plan-constitutional-dictatorship>, Erişim: 21.09.2021.

30 Nafi, *İslamcılık*, 255.

31 Özge Özkoç, "Tunus'ta Demokrasiye Geçiş Süreci Ve En-Nahda'nın İdeolojik Dönüşümü," *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 74, (2019): 697.

32 Özge Özkoç, "Tunus'ta Demokrasiye Geçiş Süreci Ve En-Nahda'nın İdeolojik Dönüşümü," *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 74, (2019): 698.

Gannuşi, İslami devletin tek bir yolu olmadığı, demokratik süreçler gibi başka yollarla da amaçlarına ulaşabileceklerini vurgulamıştır.³³ İslami hareketlerin, halk egemenliğine dayalı demokrasiyi şirk olarak kabul eden genel eğilimine karşı; Gannuşi demokrasiyi, , düşünce, toplanma özgürlüğü ve oy sandığı aracılığıyla barışçıl rekabetin güvence altına alınmasını sağlayan bir dizi mekanizma olarak görmektedir.³⁴ Sentezci ve ılımlı tutumuyla İslam'ın ih-yası ve varlığını devam ettirmesi konusunda önemli katkılar sağlayan Gannuşi, İslam ile de-mokrazi arasındaki bu yaklaşımı ile İslami hareketlerin demokrasiyi kavrayışlarını yeniden düşünmeye davet etmiştir.³⁵

Gannuşi, siyasi faaliyetlerine başladığından itibaren çoğunluğun idaresinin, özgür seçimle-rin, azınlık haklarının ve sivil toplumun var olduğu bir rejim için muhalefet yapmıştır. Tasvir edilen bu rejimde İslam'ın rolü sisteme düşünsel ve ahlaki altyapıyı sunmaktadır.³⁶

Gannuşi, çok erken dönemde partileşerek, partileşmeyi hizipleşme olarak gören İslamcı hareketlerden ayrılmıştır. Hareketin önemli aktivistlerinden Abdulkerim Haruni'ye göre Ennahda'nın partileşmesi diğer İslami hareketleri de etkilemiştir. Hatta Ennahda, talebesi olduğu İhvan Hareketi'ne bu konuda hocalık yapmıştır.³⁷

1980'ler ve 90'ların Ennahda literatüründe post-kolonyal Tunus, çoğunlukla radikal Ata-türkçü ve kırılan melez bir laik devlet olarak görülmekteydi. Buna karşın, 2011'de ülkeye döndükten sonra seçimlerde elde ettiği başarıya rağmen, Cumhuriyet için Kongre ve Etta-katol Partileri ile Troyka hükümetini kurmaları ve 2014'te Anayasa hazırlanması sürecindeki tutumları ve nihayetinde 2016 yılında yapılan kongrede alınan kararlar bağlamında düşü-nüldüğünde dikkat çekici bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönüşümün arkasında Gannuşi'nin, 1980'lerin sonlarından itibaren Hasan Turabi'nin teorik ve Necmettin Erbakan'ın pratik ola-rak başlattığı çizgide çağdaş İslami siyaset fikrinin tecdidinde öncü olması ve Tunus İsla-mi projesini devrim kuyusundan devlet koridorlarına mümkün olan en az hasarla geçirme noktasında başarılı gayreti yatmaktadır.³⁸

Fakat Gannuşi'nin karşısına çıkan en büyük ikilem; bütün direniş hareketlerinin, direniş ve protesto alanından inşa alanına geçişte yaşadığıydı. Özellikle entegrasyon politikası ile de-

33 M. Tahir Kılavuz vd., *Orta Doğu'da İslamcı Siyaset*, 58.

34 Rashid El Ghanuchi, "Islamic Movements Self-Criticism and Reconsideration" 28 Haziran 2002, erişim 20 Eylül 2021, <https://articles.youngmuslims.ca/movement-and-activism/islamic-movements-self-criticism-and-re-consideration/>.

35 Ali Kaya, "Gannuşi'nin "Siyasetsiz" Siyaset Felsefesinin Kritiği", *İnsan & Toplum Dergisi*, no.1 (2018), 126.

36 M. Tahir Kılavuz vd., *Orta Doğu'da İslamcı Siyaset*, 59.

37 Ahmet Gökçen, "Bir Sosyal Hareket Olarak Tunus'ta En Nahda Hareketi ve 2011 Tunus Devrimi Üzerine Etkileri" (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2015), 103.

38 Eş-Şamihi, "İki Üstadın Uzlaşması Sonrası Nahda Hareketinin Seçenekleri."

ğişim vazifesinin nasıl bağdaşacağı temel meseleydi. Nitekim Ennahda'nın, İslami referanslara bağlılığın ürküttüğü ulusal ve bölgesel aktörlerin her türlü kısıtlaması karşısında kendi karakterini, ilkelerini ve seçmen tabanına bağlılığını koruması giderek zorlaştı. Ennahda'nın 2011'den bu yana oylarında gözlemlenen düşüş ise; partinin, devletin etkisine boyun eğdiği ve değişim eğilimini ve halkıyla bağını yitirdiği³⁹ yönündeki seçmen kanaatiydi.

Gannuşi'nin uzlaşmacı ve pragmatist siyaset üslubuna karşın, Tunus'taki yapısal sorunlar, uluslararası ve ulusal çapta İhvan'ın terörleştirilmesi ve bölgeyi İhvansızlaştırma propaganda dalarının bölgedeki karşı devrimci BAE tarafından fonlanması, Tunus'un iç ve dış egemenlik alanlarının ve politikalarının hala Fransa'nın etkisi altında olması ve baskılanması gibi gerekçelerle Gannuşi türlü zorluklar yaşamıştır. Son dönemde Said'in darbesiyle Ennahda, 2011 sonrası oluşan statükonun ve çözümsüzlüğün sebebi olarak görülmeye başlanmıştır.⁴⁰

Said'in darbesinden sonra, dış basını ve sosyal medyayı darbeye karşı direnmek için aktif bir biçimde kullanan Gannuşi, Türkiye'nin 15 Temmuz örneğinde halkı sivil direnişe davet etmiştir. Özellikle dış basına verdiği demeçlerde, uzlaşmacı siyasetini sık sık vurgulayan Gannuşi, Arap Baharı'nın meşalesinin yakıldığı ülke olarak Tunus'un, diğer bölge ülkelerine özgürlük, demokrasi ve ilerleme umudu verdiğini ve yakılan bu meşalenin söndürülmemesi gerektiğini belirtmiştir.⁴¹

Sonuç Yerine: Necmettin Erbakan ve Raşid El Gannuşi Üzerine Bir Değerlendirme

Osmanlı'nın siyasi, iktisadi ve askeri açıdan Avrupa'nın yükselişi karşısında üstünlüğünü yitirmesi ile başlayan, birlik içerisinde ilerleyebilmenin imkânlarına dair ortaya konan fikirler, Fransız İhtilali etkisi altında ideolojikleşmiş ve siyasallaşmıştır. Bu fikirler, kendi ilkeleri doğrultusunda toplumu ve siyaseti yeniden düzenleyerek Osmanlı'nın kurtuluşunu amaçlamışlardır.

II. Meşrutiyet ile asker-sivil bürokratik seçkinlerin Batıcı-laik fikirlerinin tepeden inmeceli bir siyaset üslubu ile merkeze tamamen hâkim olması akabinde, çevre, İslamcılık fikri ile daha fazla iç içe geçmiştir. Bu durum İslamcılık fikri etrafında şekillenen güçlü bir muhalefet geleneği ortaya çıkarmıştır. Merkez ve çevre arasındaki bu fikir ayrılığı, günümüze kadar devam

39 Jlassi, "Uzun Seçim Mevsimi Akabinde Tunus Ya Yeni Bir Devrim Evresinde Ya Da Bir Belirsizlik Süreci Arifesinde."

40 Kor, "Tunus'ta 25 Temmuz Darbesi'nin Arka Planı Ve Muhtemel Senaryolar."

41 Rached Ghannouchi, "Now more than ever – Tunisia's democracy needs its friends" 20 Ağustos 2021, erişim 20 Eylül 2021, <https://www.euractiv.com/section/global-europe/opinion/now-more-than-ever-tunisia's-democracy-needs-its-friends/>.

edecek olan, zaman zaman askeri ve anayasal müdahalelerle daha kesif hale gelen meşruyet krizlerini doğurmuştur.

Osmanlı bakiyesine sahip olan Türkiye ve Tunus'ta siyaset üslubunu, muhalefet geleneğini ve meşruyet krizlerini bu tarihi arka plan belirlemiştir. Türkiye Mustafa Kemal öncülüğünde, Tunus ise Habib Burgiba öncülüğünde modernleştirilmek istenmiştir. İslami muhalefet biçimleri olan Milli Görüş geleneği ve Ennahda hareketi benzer siyaset gündemleri ile 1970'lerde ortaya çıkmakla birlikte, daha önce iktidar imkânı elde eden Erbakan'ın siyaset pratiği Gannuşi'yi etkilemiştir.

1980'lerde İslami hareketler içinde radikalizmin, uzlaşmazlığın ve devrimciliğin yükselişine karşın hem Milli Görüş geleneği, hem de Ennahda hareketi siyaset içerisinde kalmaya özen gösteren pragmatik bir siyaset tarzı benimsemişlerdir. Hem Ennahda hem Milli Görüş'ün siyasette yükselişi neticesinde, merkezde yer alan laik-Batıcı seçkinlerin Batılılaşma kazanımlarının kaybedilmesi endişesine yol açmıştır. Bu durum İslami hareketlere yönelik türlü müdahaleleri beraberinde getirmiştir; askeri müdahaleler, parti kapatmaları, parti mensuplarının yargılanması, sürgüne gönderilmesi gibi müdahaleler ile siyaset yapma imkânları ellerinden alınmaya çalışılmıştır.

Ne var ki ülkelerdeki refahtan ve özgürlükten sadece belli bir zümrenin faydalanması, iktidarı elinde tutan azınlığın ülkedeki yapısal sorunları çözmede yetersiz kalması, Müslüman halkın nezdinde itibarlarının ve meşruyetlerinin olmaması, hem Erbakan'ın hem Gannuşi'nin İslami siyasetine iktidar yolunu açmıştır. Gannuşi Tunus'ta, Erbakan ise Türkiye'de, demokrasinin konsolidasyonu için büyük çaba sarf etmişlerdir.

Tunus 65 yıl sömürge ve 55 yıl otoriter rejim altında kalarak Türkiye'nin siyasi tarihinden farklılaşmaktadır. Nitekim Tunus halkının baskı altında kaldığı 100 yılı aşkın dönemde, Türkiye'de İslamcı karşı-seçkinler, türlü baskılara ve müdahalelere maruz kalsalar dahi, medya, sermaye, eğitim gibi alanlarda kendi alternatiflerini üretebilmişler ve kendilerini ifade edebilecekleri imkânlar oluşturabilmişlerdir. Ne var ki, Tunus'ta İslamcı karşı-seçkinler ise 2010 yılına kadar baskı altında tutulmuş, sürgünde yaşamak zorunda kalmışlardır. Dolaşısıyla henüz tam anlamı ile medya, sermaye, eğitim gibi alanlarda kendi alternatiflerini üretememişlerdir.

Tunus'ta halkın meşru bir yönetime kavuşması ancak 2011 yılında Yasemin Devrimi ile mümkün olmuştur. Tam manası ile rekabetçi ve çoğulcu bir demokrasinin yaşandığı 10 yıl sonrasında, Said'in darbesiyle, Tunus tekrar otoriter bir rejim tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu darbe karşısında Gannuşi, 15 Temmuz direnişine atıfla halkı ve uluslararası kamuoyunu sivil direnişe davet etmeye devam etmektedir.

Kaynakça

- Ahmad, Feroz. *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. Çeviren: Sedat Cem Karadeli, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Arpacı, Işıl. "Türk Siyasal Yaşamına Etkileri Bakımından İslamcılık ve Necmettin Erbakan." Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, 2012.
- Arslan, Sinem ve Karadağ, Ahmet. "Bir İslamcı Hareketin İktidar Pratiği: 'Ennahda Örneği'" *V. Ortadoğu'da Siyaset ve Toplum Kongresi Tam Metin Kitapçığı* içinde, Editörler: Yıldırım Turan, Bilal Yıldırım, vd., 208-231. Sakarya, 2020.
- Aslan, Seyfettin. "Türkiye'de Modern Siyasal Düşünceler" *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Siyasal Hayat* içinde, Editör: Ahmet Karadağ, 447-531. İstanbul: Bilsam Yayınları, 2015.
- Ayyıldız, İbrahim. *28 Şubat Nedir?*. Ankara: Liberte Yayınları, 2016.
- Bakan, Selahaddin ve Arpacı, Işıl. "Liberal Değişim Sürecinde Dönüşen Ve Dönüştüren Muhafazakârlık," *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 2, (Haziran 2012) : 131-140.
- Baştürk, Levent. "1992 Cezayir Darbesi: Rekabetçi Otoriter Rejimin Doğuşu," *Ortadoğu Analiz Dergisi* 8, (2016): 58-60.
- Bauer, Thomas. *Müphemlik Kültürü ve İslam: Farklı Bir İslam Tarihi Okuması*. Çeviren: Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Birdişli, Fikret. "Sivil Asker İlişkileri" *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Siyasal Hayat* içinde, Editör: Ahmet Karadağ, 323-392. Ankara: Orion Yayınları, 2013.
- Boulby, Marion . "The Islamic challenge: Tunisia since independence," *Third World Quarterly* 10, (1988): 590-614.
- Chamkhi, Tarek. "Neo-Islamism in the post-Arab Spring," *Contemporary Politics* 20, (Ekim 2014): 453-468.
- Canatan, Kadir. *Siyaset Felsefesi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2019.
- Çelik, Seydi. *Osmanlı'dan Günümüze Devlet Ve Asker: Askeri Bürokrasinin Anayasal Sistem İçerisindeki Yeri*. İstanbul: Salyangoz Yayınları, 2008.
- Dunn, Michael Collins. "The Al-Nahda Movement in Tunisia: From Renaissance to Revolution" *Islamism and Secularism in North Africa* içinde, Editör: J. Ruedy, 149-165. Washington: Georgetown University Press, 1996.
- Dursun, Rümeysa . "Tunus'ta Otoriter Yönetim ve İslamcı Hareketin Doğuşu: Burgiba Dönemi Üzerine Bir Değerlendirme (1956-1987)," *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 4, (2017): 132-157.
- Feuer, Sarah J.. "Islam and Democracy in Practice: Tunisia's Ennahda Nine Months In," *Crown Center Middle East Studies* 66, (2012): 1-8.
- Fuller, Graham E..*Siyasal İslam'ın Geleceği*. Çeviren: Mustafa Acar, İstanbul: Timaş Yayınları, 2004.
- Gannuşı, Raşid El. *İslam Devletinde Kamusal Özgürlükler*. Çeviren: Osman Tunç, İstanbul: Mana Yayınları, 2012.
- Gökçen, Ahmet. "Bir Sosyal Hareket Olarak Tunus'ta En Nahda Hareketi ve 2011 Tunus Devrimi Üzerine Etkileri." Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2015.
- Göktolga, Oğuzhan. "Osmanlı Geçmişi: Osmanlı'da Toplumsal, Siyasal Yapı ve Son Dönem Düşünce Akımları" *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Siyasal Hayat* içinde, 11-57 İstanbul: Bilsam Yayınları, 2015.
- Göle, Nilüfer. "Batı-Dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Desen," *Doğu Batı Dergisi* 2 (1998): 65-75.
- Güder, Süleyman. "Batılı ve İslami Kurtuluşçu Siyasal Teolojiler: Dine Politik Açından Bir Bakış," *İslam Siyaset Düşüncesi: Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan* içinde, Editörler: Lütfi Sunar ve Özgür Kavak, 409-385. Ankara: İlem Kitaplığı, 2018.
- Kara, İsmail. *İslamcıların Siyasi Görüşleri* 1-: "Hilafet ve Meşrutiyet". İstanbul: Dergah Yayınları, 2017.
- Karadağ, Ahmet ve Çiçek, Zuhal. "Din-Devlet İlişkileri" *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Siyasal Hayat* içinde, Editör: Ahmet Karadağ, 329-363. İstanbul: Bilsam Yayınları, 2015.
- Karadağ, Ahmet. "Din- Devlet İlişkisi ve Türkiye Deneyimi" *Türkiye'de Siyasal Hayat II. Cilt* içinde, Editörler: Adnan Küçük, Selahaddin Bakan, vd., 891-916. İstanbul: Aktüel Yayınları, 2005.
- Kaya, Ali. "Gannuşı'nın "Siyasetsiz" Siyaset Felsefesinin Kritiği," *İnsan & Toplum Dergisi*, (2018): 115-142.
- Kazan, Şevket. *28 Şubat: Bir Postmodern Darbenin Anatomisi*. Ankara: MG V Yayınları, 2014.

Kılavuz, M. Tahir, Mercan, M. Hüseyin ve Güder, Süleyman. *Orta Doğu'da İslamcı Siyaset: Değişim Sürecinde Müslüman Kardeşler ve Nahda*. İstanbul, ILKE Yayınları, 2014.

Kılınç, Taha. *Ortadoğu'ya Dair Yirmi Tez*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.

Mardin, Şerif. *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

Nafi, Beşir Musa. *İslamcılık*. Çeviren: Burhanuddin Aldiyai, İstanbul: Yayın Yayınları, 2012.

Özkoç, Özge. "Tunus'ta Demokrasiye Geçiş Süreci Ve En-Nahda'nın İdeolojik Dönüşümü," *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 74, (2019): 659-718.

Pekin, İsmail Hakkı ve Yavuz, Ahmet. *Asker ve Siyaset "Osmanlı'dan Günümüze Sivil-asker İlişkileri*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.

Roy, Olivier. *Siyasal İslam'ın İflası*. Çeviren: Cüneyt Akalın, İstanbul: Metis Yayınları, 2020.

Salman Bolat, Bengül. "Fransız İnkılabı'nın Türk Modernleşme Sürecine Etkileri," *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 6, (2005): 149-167.

Şeyhanlioğlu, Hüseyin. "Modernleşme Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasal Sistemi Ve Gelişen Siyasi Düşünce Akımları," *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 42, (2014): 289-300.

Şeyhanlioğlu, Hüseyin. *Asya'nın Kalbi Afganistan*. İstanbul: KDY Yayınları, 2021.

Tuncel, Gökhan. *Sivil Toplum ve Devlet*. İstanbul: Bilsam Yayınları, 2011.

Uysal, Gökçen ve Gökçen, Ahmet. "2014 Tunus Seçimleri Analizi," *Akademik Orta Doğu Dergisi* 2 (2015): 95-129.

Zürcher, Eric Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Çeviren: Yasemin Saner Gönen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

İnternet Kaynakları

"D-8 23'üncü yılını kutluyor", 15 Haziran 2020, Erişim 20 Eylül 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/d-8-23uncu-yilini-kutluyor/1877799/>.

"Erbakan Ekonomide Devrimciydi." Erişim 15 Eylül 2021. <https://www.dunyabulteni.net/guncel/erbakan-ekonomide-devrimciydi-h149206.html>.

"Mevdûdî." İslam Ansiklopedisi. Erişim 20 Eylül 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mevdudi>.

"Top Secret Tunisian Presidential Document Outlines Plan For 'Constitutional Dictatorship'" 23 Mayıs 2021. Erişim 21 Eylül 2021. <https://www.middleeasteye.net/news/tunisia-exclusive-top-secret-presidential-document-plan-constitutional-dictatorship>.

"Tunisia's Ennahda 'to separate politics from religion'" 20 Mayıs 2016. Erişim 20 Eylül 2021. <https://www.france24.com/en/20160520-tunisia-ennahda-separate-politics-religion>.

"Tunus Nahda Hareketi 33 yaşında." 7 Haziran 2014. Erişim 20 Eylül 2021. <http://www.aljazeera.com.tr/haber/tunus-nahda-hareketi-33-yasinda>.

Eş-Şamihî, Tarık. "İki Üstadın Uzlaşması Sonrası Nahda Hareketinin Seçenekleri." *Al Sharq Forum*. 10 Eylül 2019. Erişim 20 Eylül 2021. <https://research.sharqforum.org/tr/2019/09/10/iki-ustadin-uzlasmasi-sonrasi-nahda-hareketinin-secenekleri/>.

Ghannouchi Rached. "Now more than ever – Tunisia's democracy needs its friends." 20 Ağustos 2021. Erişim 20 Eylül 2021. <https://www.euractiv.com/section/global-europe/opinion/now-more-than-ever-tunisia's-democracy-needs-its-friends/>.

Ghanuchi, Rashid El. "Islamic Movements Self-Criticism and Reconsideration." 28 Haziran 2002. Erişim 20 Eylül 2021. <https://articles.youngmuslims.ca/movement-and-activism/islamic-movements-self-criticism-and-reconsideration/>.

Jlassi, Abdelhamid. "Uzun Seçim Mevsimi Akabinde Tunus Ya Yeni Bir Devrim Evresinde Ya Da Bir Belirsizlik Süreci Arifesinde." 24 Ekim 2019. Erişim 20.09.2021. <https://research.sharqforum.org/tr/2019/10/24/uzun-secim-mevsimi-akabinde-tunus-ya-yeni-bir-devrim-evresinde-ya-da-bir-belirsizlik-sureci-arifesinde/>.

Kor, Zahide Tuba. "Tunus'ta 25 Temmuz Darbesi'nin Arka Planı Ve Muhtemel Senaryolar." 28 Temmuz 2021. Erişim 20 Eylül 2021. <http://ortadogunlugu.blogspot.com/2021/07/ztkor-tunusta-26-temmuz-darbesinin-arka.html>.

Mikaberidze, Alexander. "Napolyon'un Ortadoğu Mirası." 10 Nisan 2020, erişim 20 Eylül 2021. <https://www.perspektifonline.com/napolyonun-ortadogu-mirasi/>.

Zeytüne Camii. İslam Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zeytune-camii>. Erişim 20 Eylül 2021.